

Janina Skotnicka

Haftowane koszule kobiece z okolic Mirca

Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 15, 349-364

1986/1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JANINA SKOTNICKA

HAFTOWANE KOSZULE KOBIECE Z OKOLIC MIRCA

Dział Etnografii Muzeum Narodowego w Kielcach posiada w swoich zbiorach kolekcję haftów pochodzących z dawnego powiatu iłżeckiego, leżącego w północno-wschodniej części województwa kieleckiego na granicy z województwem radomskim. Jest to niewielki, ale interesujący zespół siedmiu kobiecych koszul haftowanych¹ oraz dwunastu oszewek (mankietów) zdobionych misternym haftem geometrycznym należącym do grupy haftów liczonych, ściśle uzależnionych od struktury płótna lnianego. Kolekcja ta dotychczas nie została w regionalnej literaturze etnograficznej opracowana ani też odnotowana, co skłania do zajęcia się tym tematem.

Hafty, będące przedmiotem opracowania, zostały wykonane w latach 1910–1939² przez nieżyjące już hafciarki — Annę Gralec z Małyszyna Górnego (haft na trzech koszulach i oszewkach) oraz Franciszkę Podgóorską ze Zbijowa (haft na jednej koszuli). Autorstwa dwóch koszul ze Zbijowa i jednej z Małyszyna nie udało się ustalić³.

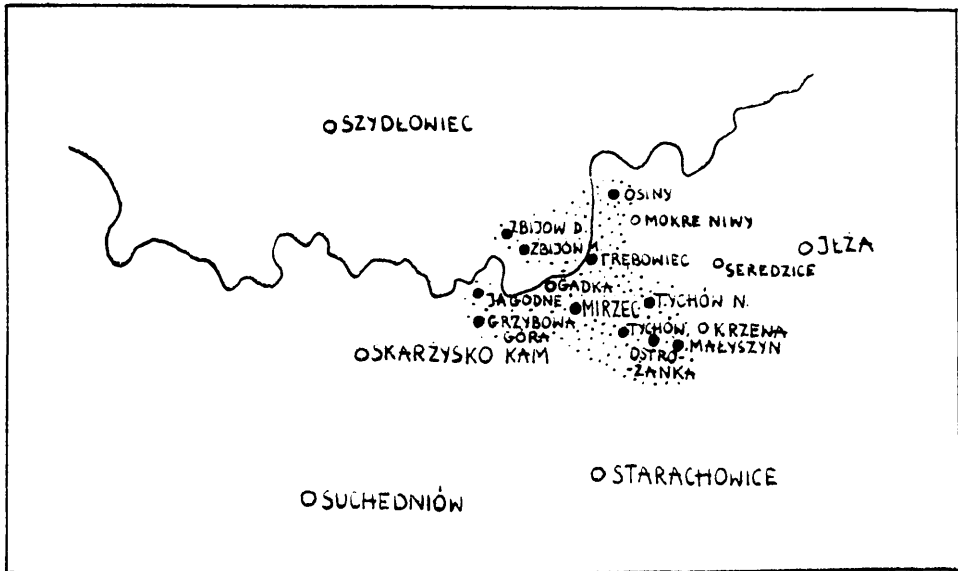
Informacje dotyczące chronologii, terminologii i zasięgu geograficznego badanych haftów uzyskano drogą wywiadu z córką Anny Gralec — Józefą Jaśkiewicz z Małyszyna Górnego⁴ oraz w toku swobodnych rozmów z wiejskimi kobietami.

¹ W zbiorach muzeum znajdują się pochodzące z tego terenu męskie koszule nie zdobione (najczęściej spotykane). Badania wykazały, że bywały także męskie koszule ozdobione skromnym haftem umieszczonym jedynie wzdłuż rozcięcia z przodu, zwykle *kulosikami*.

² Brak badań nie pozwolił ustalić, jakie hafty występowały na tym terenie przed 1910 r. Granica górna występowania opisanego haftu wyznaczona jest przez pojawienie się na tym obszarze haftów o ornamentyce roślinnej, co jest zgodne z tendencjami na innych terenach.

³ Koszule i oszewki wykonane przez A. Gralec (nry inw. MNKi E 3898–3899, 3981, 4011–4014 oraz nr inw. Ks. mat. poz. 15–23, s. 20) zakupione zostały w 1974 r. do zbiorów od córki hafciarki J. Jaśkiewicz, która starannie przechowywała wszystkie pamiątki po matce. Koszula wykonana przez F. Podgóorską (nr inw. MNKi E 3638) kupiona została w 1973 r. od G. Szczygieł. Najwcześniejszym zakupem z tej kolekcji, z 1954 r., jest koszula nieznannej autorki z Małyszyna (nr inw. MNKi E 133). Także w zbiorach muzeum znajdują się od 1976 r. dwie koszule (nry inw. MNKi E:4145–4146) nieznannej hafciarki ze Zbijowa.

⁴ Józefa Jaśkiewicz już jako mała dziewczynka uważnie przysłuchiwała się rozmowom matki z kobietami zamawiającymi hafty i zapamiętała używane przez nią określenia.

Ryc. 1. Zasięg występowania haftów w dawnym pow. ilżeckim

Odnoszą się one do terenu całej parafii mirzeckiej⁵, której obszar pokrywa się częściowo z granicami administracyjnymi gminy Mirzec⁶.

W wyniku penetracji terenowej obszar parafii mirzeckiej zarysowuje się wyraźnie jako teren zwarty, na którym znajomość haftu była niemal powszechna. Wyraża się to w opiniach: *Śmioli się, że w mierzeckiej parafii dużo się czasu traci na wyszywaniu*⁷. Rozpowszechniony był pogląd, że *mierzecko parafia predko oślepie, bo locy se zostawio na wysyciu*⁸. Były tam także wyspecjalizowane hafciarki, które trudniły się haftowaniem zawodowo, przyjmując zamówienia — często z odległych nieraz wsi. Do takich należała Anna Gralec — znana we wsi jako Rafałowa Hanka, urodzona w 1901 r. w Tychowie Starym, zmarła w 1966 r. w Małyszynie Górnym, gdzie mieszkała od 1938 r. Nie mając gospodarstwa, mogła haftować na zamówienie, np. jedną koszulę wyszywała zwykle przez tydzień — *żeby się kto nie ośmiol że nie umie*⁹. W pracy swej

⁵ Parafia mirzecka obejmowała wsie: Mirzec z kościołem parafialnym, Grzybowa Góra, Jagodne, Krzewa, Małyszyn, Osiny, Ostrożanka, Trębowiec, Tychów i Zbijów — patrz: J. Wiśniewski, *Monografia dekanatu ilżeckiego*, Radom 1913, s. 152. Analizę haftu przeprowadzam w oparciu o badania terenowe przeprowadzone w Małyszynie i Zbijowie, tj. wsiach, z których pochodzą obiekty będące przedmiotem opracowania. Przykłady haftów, choć nieliczne, wydają się być reprezentatywne dla terenu całej parafii mirzeckiej, co potwierdzają wszystkie informatorki.

⁶ Do gminy Mirzec nie należała nigdy wieś Zbijów, pozostająca obecnie w granicach województwa radomskiego.

⁷ Informacje uzyskałam w 1979 r. od Stefani Dudek z Małyszyna Górnego.

⁸ Informacje uzyskane od Józefy Jaśkiewicz z Małyszyna Górnego podczas badań terenowych w 1979 r.

⁹ Ibidem.

posługiwała się wykonaną przez siebie próbką kolorowego haftu, stanowiącą rodzaj wzornika. Służyła ona hafciarce przy zamawianiu i określaniu przez inne kobiety rodzaju haftu na koszuli. Innymi znanymi hafciarkami na tym terenie były: Franciszka Podgórska ze Zbijowa, Marianna Krogulec z Mirca i Antonina Myszka z Trębowca.

Regionalna literatura etnograficzna w zakresie stroju ludowego i jego zdobnictwa, poza krótką wzmianką zawartą w artykule Romana Reinfussa¹⁰, nie zawiera żadnych informacji na temat haftów z okolic Mirca. Przeglądając prace ogólne dotyczące tego tematu — obszerne i niezmiernie różnorodne — nie natrafiono na pracę porównawczą przydatną w tym opracowaniu. Kwerendy muzealne, mogące wzbogacić i poszerzyć zasób opracowywanego materiału, nie przyniosły również żadnych rezultatów. Wykorzystano natomiast rysunki haftów (na przyrąmkach i mankietach)¹¹ znajdujące się w Instytucie Sztuki PAN w Krakowie, a będące efektem badań terenowych prowadzonych przez ten Instytut w roku 1953 w Radomskim. Z konieczności więc, przy pisaniu tego artykułu, ograniczono się głównie do zespołu haftów znajdujących się w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach.

Przedstawione opracowanie nie obejmuje techniki wykonania haftu, lecz jedynie jego walory artystyczne (ornamentyka, kompozycja, kolorystyka).

Omawiane haftowane koszule uszyte są z płótna lnianego dwojakiego gatunku: *stan* — z lepszego, cieńszego płótna tkanego na płosze trzynastce, czternastce, tj. *trojenotce*, *czworonotce* i sięgający za kolana *nadolek* — z gorszego, zgrzebnego płótna. Koszule te ilustrują dwa typy kroju, spośród trzech rozpowszechnionych na Kielecczyźnie do czasów II wojny światowej. Pierwszy typ stanowią trzy koszule o kroju przyramkowym¹² — *ze zmoszczkami* należące chronologicznie do wcześniejszych, wykonane przed 1920 r. Do drugiego typu kroju należą cztery koszule z karczkiem — *karczykiem*¹³, podszytym dla wzmocnienia białym, fabrycznym płótnem — *kartonem*, wykonane po 1920 r. W okresie międzywojennym modne były koszule o kroju karo¹⁴. Oszewki rękawów, szer. 3,5–6 cm, jak również oszewki wokół szyi, szer. 1,5–2,5 cm,

¹⁰ R. Reinfuss, *Z badań nad sztuką ludową w Radomskim*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. IX, 1955, s. 40.

¹¹ Archiwum Pracowni Badania Polskiej Sztuki Ludowej IS PAN w Krakowie, teka 248; ibidem, teka 249.

¹² A. Jacher-Tyszkowa, *Strój kielecki*, Atlas polskich strojów ludowych, Wrocław 1977, s. 70.

¹³ Ibidem, s. 71.

¹⁴ Bardzo często niemodne już koszule o kroju przyramkowym lub koszule z karczkiem otrzymywały wtórne szwy, uzyskując w ten sposób modny fason. Tak przerobiła dwie koszule A. Gralec nadając im krój karo. Córka — J. Jaskiewicz, przekazując koszule do muzeum, doszła maszynowo brakujące fragmenty, przywracając koszulom ich pierwotny wygląd. Według informacji uzyskanych w terenie tuż przed 1939 r. weszły w modę *wysywane siotki*, tj. wykonane szydełkiem szerokie bawełniane koronki. Modne wówczas krótkie rękawy koszul o kroju karo wykańczano i bogato przyozdabiano wstawkami z takich *siotek*. O tym jak dużą wagę przywiązywano na wsi do panującej mody, świadczyć może relacja J. Jaskiewicz. A. Gralec zmarła w 1966 r., na kilka lat przed śmiercią zgodnie z panującym zwyczajem przygotowała sobie koszulę „na śmierć” według obowiązującej wówczas mody. Ponieważ jednak w tym czasie nastąpiła moda na inne koszule i ich zdobienie, uszyła sobie i wyhaftowała nową koszulę „do trumny” według nowej mody. Jakże to były koszule i jak zdobione — nie udało się ustalić.

zakończone są w większości koszul białą fabryczną koronką, szer. 1,5–5 cm, układaną zwykle w zakładki. Oszewki dwóch koszul mają ręczną, szydełkową koronkę z białych bawełnianych nici wyrobu fabrycznego, tzw. *siołkę*. Poszczególne części koszul zszyte są ręcznie białymi lnianymi nićmi.

W koszulach o kroju przyramkowym haft występuje wyłącznie na oszewkach rękawów i przyramkach. W przypadku koszul z karczkiem — na pionowych listewkach karczka, umieszczonych na przodzie koszuli. W jednej z koszul — dodatkowo wzdłuż rozcięcia z przodu.

Części koszul pokryte haftem uszyte są z podwójnego płótna, obrzeżone pojedynczą lub podwójną stębnówką. Jest to stębnówka ręczna, wykonana nićmi lnianymi o różnym stopniu wybielenia, specjalnie przedzionymi (na przęślicy) z najlepszego gatunku włókna. W kilku oszewkach i przyramkach stębnówka wykonana jest kolorową bawełną. Wyznacza ona równocześnie pola zdobnicze, w których występuje jako jeden z elementów budujących zasadniczy ornament lub samodzielnie, rozdzielając i dodatkowo wyodrębniając poszczególne pasy ornamentu. Stębnówka, wykonana przy użyciu nici lnianych, występuje tu najczęściej w postaci dwóch równoległych linii prostych, umieszczonych w odległości 0,2–0,4 cm lub w postaci podwójnej linii falistej. W jednej z koszul haft na przyramkach — zbudowany z dwóch pasów ornamentu — rozdzielają trzy rzędy fabrycznych bawełnianych ząbków obwiedzionych wielobarwną stębnówką w powtarzanych rytmicznie dwóch i czterech kolorach: bordo i niebieskim oraz niebieskim, zielonym, czerwonym i żółtym. W części oszewek mamy do czynienia ze ścięciem imitującym podwójną stębnówkę zamykającą wypukły wałeczek, powstały poprzez zastosowanie na lewej stronie tkaniny ścięgu krzyżowanego.

Ornament zbudowany jest z siedmiu drobnych elementów zdobniczych wysokości 0,2–0,3 cm, tj. na wysokości dwóch, trzech nitek tkaniny, powtarzanych ciągle w tym samym rytmie. Należą do nich:

- stębnówka, *steben*, *stebenek* w postaci linii prostej, umieszczana najczęściej na zewnątrz lub pośrodku pasa ornamentu, we wszystkich kompozycjach jednobarwna;

- *krokietki*, *krokiewki*, *kuboliki* w kształcie litery V. Występują one pojedynczo albo ułożone są pionowo parami zróżnicowanymi kolorystycznie i zwrócone do siebie wierzchołkami;

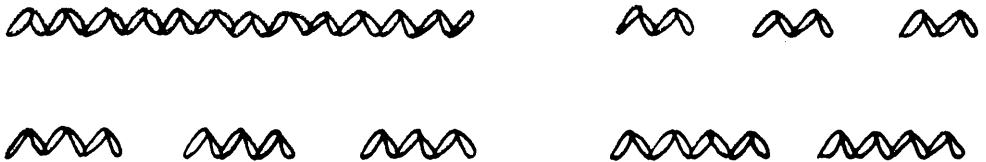

- kółka o średnicy 0,1–0,2 cm, będące połączeniem dwóch zwróconych wierzchołkami na zewnątrz *krokietek* o odpowiednim rozchyleniu kąta. W ornamencie występują one pojedynczo (zwykle jednobarwne) bądź układane są po cztery w

formie czteropłatkowych barwnych kwiatów o zestawionych rytmicznie dwóch, trzech kolorach;

— *kulosiki* przypominające połączone ze sobą kąty. Występują w postaci linii ciągłej (jednobarwnej) lub przerywanej będącej połączeniem dwóch, trzech lub czterech *kulosików* o różnym rozchyleniu kątów, układanych w dwóch lub trzech powtarzających się kolorach;

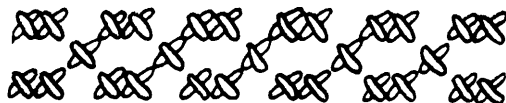
— krzyżyki, *krzyżicki* występujące w kilku układach kompozycyjnych: pojedyncze, ułożone w jednym lub dwóch mijających się szeregach

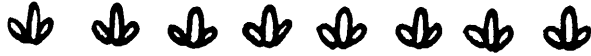
podwójne, łączone kolorami po dwa obok siebie lub ułożone pionowo

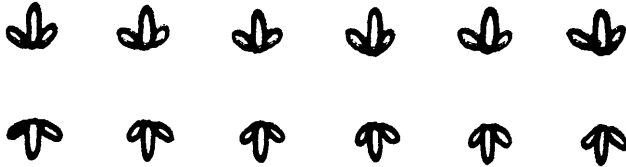
zestawiane w dwóch szeregach, po dwa krzyżyki obok siebie w tym samym kolorze, z pojedynczym krzyżykiem innego koloru pośrodku;

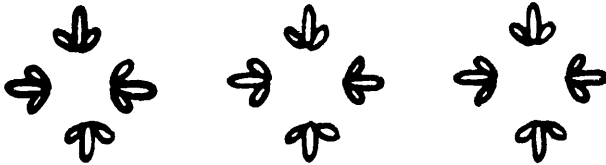
- *lapki* przypominające swym wyglądem ślad odcisniętej kaczaj (kurzej) stopy¹⁵. W kompozycjach występują one w kilku wariantach: pojedyncze, najczęściej jednobarwne, ułożone w jednym szeregu jako zbiór prostych elementów

podwójne, *dubeltowe* zwrócone do siebie wierzchołkami, łączone pionowo po dwie, w dwóch układanych przemiennie kolorach

poczwórne, łączone po cztery w formie rozety powtarzanej rytmicznie w kilku barwach, zestawianej często na przemian z innym motywem;

- *paprotka* wykonana przy użyciu ściegu krzyżowanego, zwykle jednobarwna (najczęściej zielona), kładziona na wysokość trzech, czterech nitki tkaniny.

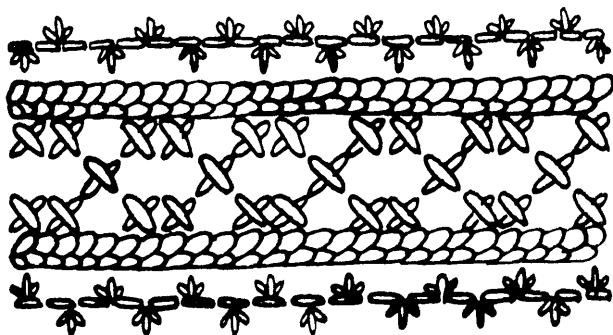
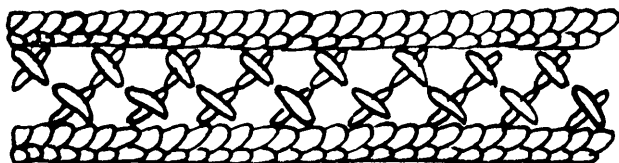
Wymienione wyżej pojedyncze elementy zdobnicze, różnie ze sobą zestawione tak pod względem formalnym, jak i kolorystycznym, tworzą w efekcie barwną kompozycję podporządkowaną pewnym określonym niżej zasadom.

Haft wykonany jest barwnymi nićmi bawełnianymi wyrobu fabrycznego, tzw. *zopolem*. Najchętniej używane kolory to niebieski i czerwony oraz zielony, zielony — ciemny, bordo, fioletowy i pomarańczowy. W najwcześniejszych haftach występowały wyłącznie dwa pierwsze kolory.

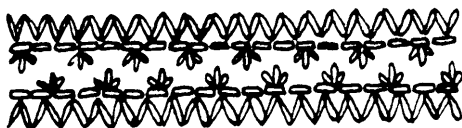
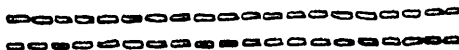
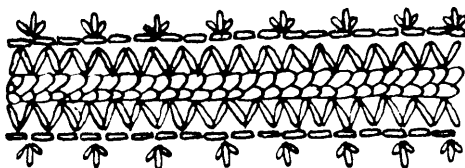
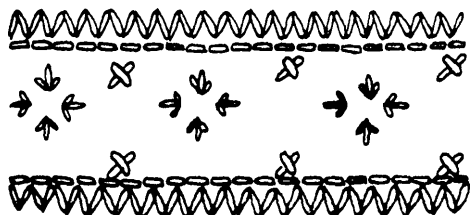
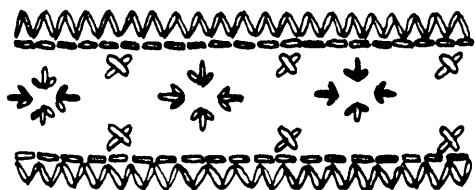
¹⁵ T. Seweryn, *Czarodziejstwo igły*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. IV, 1972, s. 10.

Zasadą budowy każdej kompozycji, umieszczonej prawie wyłącznie na mankietach i przyramkach, jest pasowość. Poszczególne elementy zdobnicze — jednorodne bądź układane na przemian z innymi — zestawiane są w szeregi, a te z kolei w pasy ornamentalne o układzie symetrycznym, w części oszewek i przyramków z wyraźnie podkreśloną osią symetrii.

Haft na oszewkach, z reguły najbogatszy, występuje zwykle w postaci jednego, dwóch albo trzech pasów ornamentu szer. 0,6–0,8 cm.

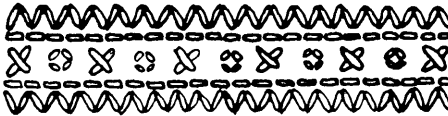
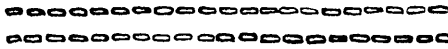
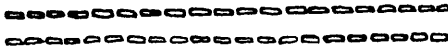
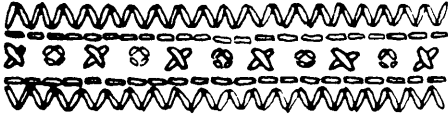
Kompozycje zbudowane z dwóch pasów (najczęściej spotykane) występują w jednym z trzech wariantów: mają taką samą budowę i kolorystykę, różnią się kolorem bądź są zupełnie odmienne.

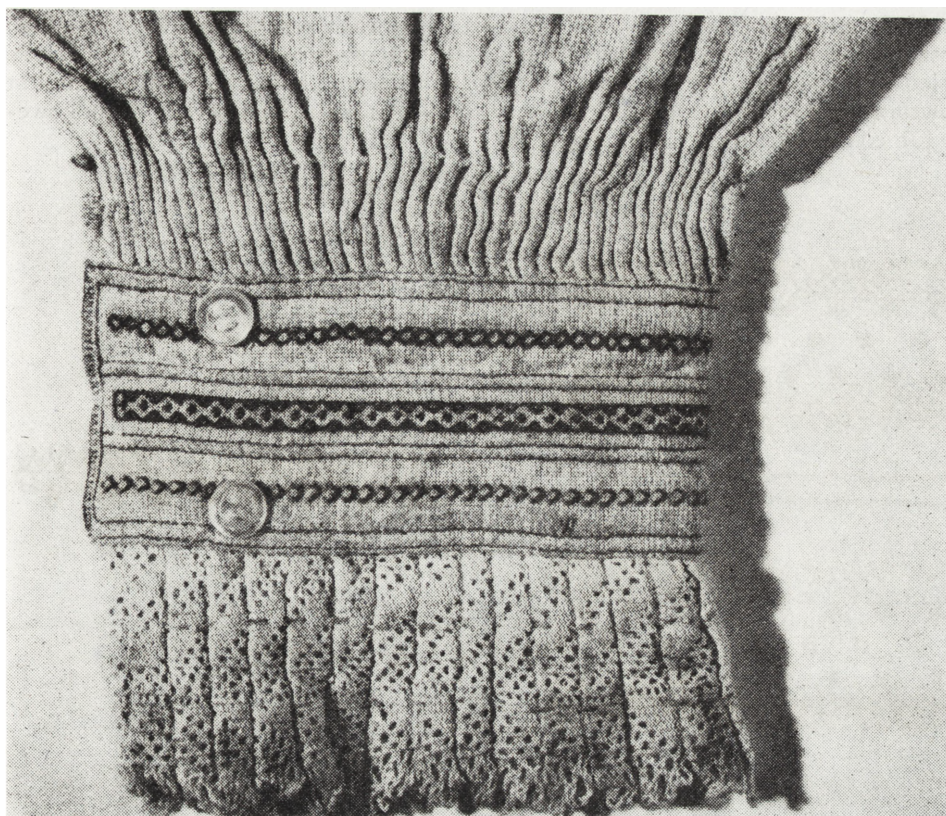

Ryc. 2. Przykład haftu o dwupasowej kompozycji ornamentalnej na mankiecie koszuli, nr inw. MNKi E/4146

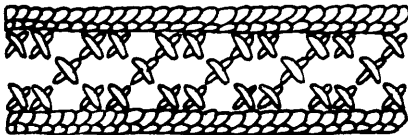
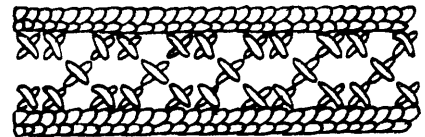
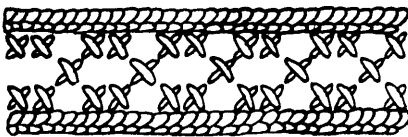
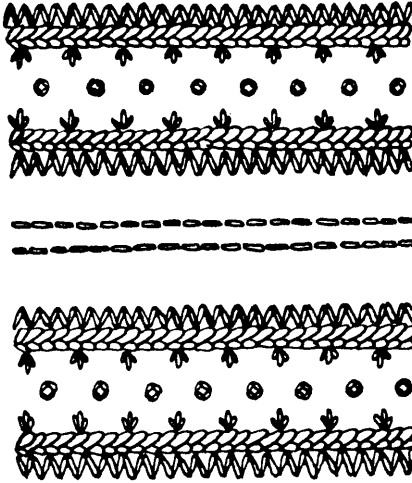
W kompozycjach trójpasowych pas środkowy jest zawsze odmienny od pozostałych pod względem zestawienia elementów zdobniczych. Dwa zewnętrzne pasy są w części oszewek identyczne tak pod względem budowy, jak i kolorystyki, w pozostałych odmienne kolorystycznie.

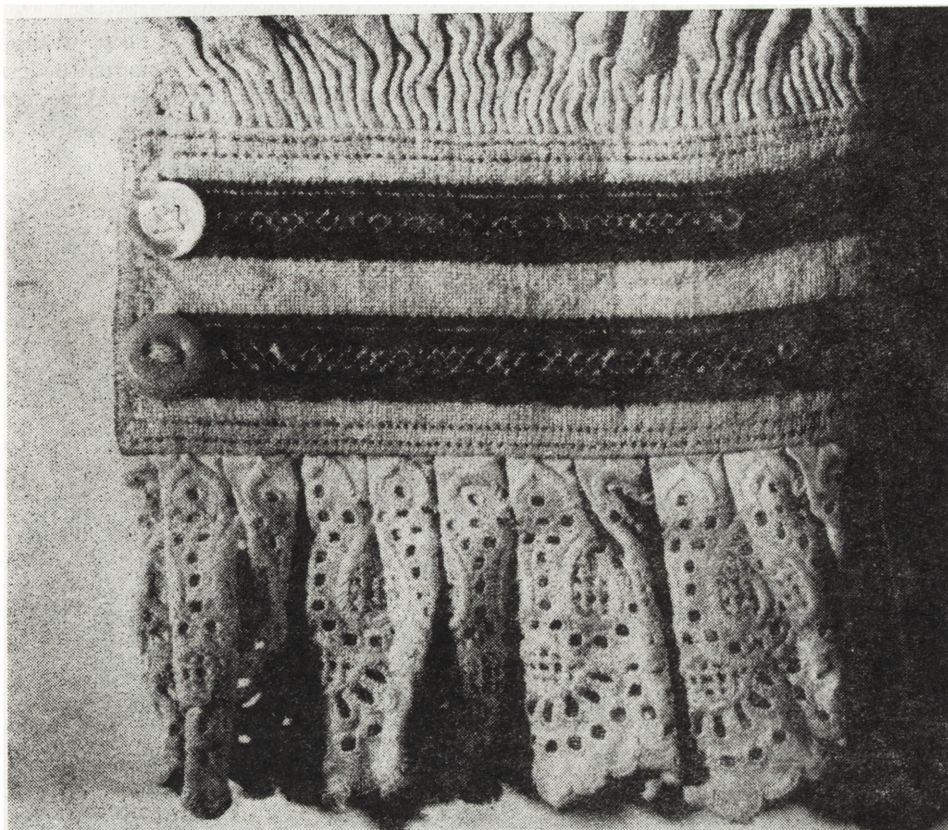

Ryc. 3. Przykład haftu o trójpasowej kompozycji ornamentalnej na mankiecie koszuli, nr inw. MNKi/E/3899

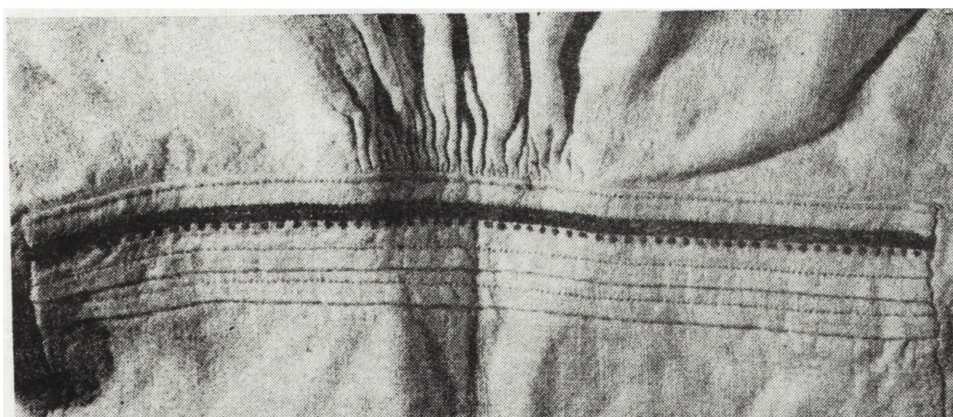
Haft umieszczony na przyramkach koszul i listwach karczka jest we wszystkich koszulach skromniejszy i nawiązuje do haftu na oszewkach. Stanowi go zwykle pojedynczy pas ornamentu, który przy rozbudowanym hafcie na mankietach jest powtórzeniem połowy jednego z pasów, w kompozycjach trójpasowych — środkowego lub co najmniej dwóch jego elementów.

W przypadku gdy haft na oszewkach jest skromniejszy, w kompozycjach na przyramkach mamy do czynienia z przeniesieniem całego pasa ornamentu w tych samych kolorach bądź odmiennych, ale już poprzednio występujących (na oszewkach).

Ryc. 4. Przykład haftu o rozbudowanej dwupasowej kompozycji ornamentальной na mankiecie koszuli, nr inw. MNKi/E/4145

Ryc. 5. Ornament haftu na przyramku koszuli nawiązujący do kompozycji na mankiecie koszuli, nr inw. MNKi E 4145

W jednej z koszul haft poza oszewkami i przyramkami występuje także wzdłuż rozcięcia, na przodzie koszuli. Występujący tu pojedynczy pas ornamentu jest powtórzeniem środkowego pasa z oszewki tejże koszuli, ozdobiony dodatkowo rzędem pojedynczych elementów (*lapki*).

Ryc. 6. Przykład haftu wzdłuż rozcięcia z przodu koszuli, nr inw. MNKi E 3899

Wszystkie kompozycje — zawierające niewielki zestaw, bo kilku zaledwie prostych elementów zdobniczych — wzbogacone są kolorystyką, która wpływa na urozmaicenie haftu, uwydatniając jego ekspresję i walory kompozycyjne. Konsekwentnie przestrzegany rytm w układzie poszczególnych elementów zdobniczych, jak też występujący rytm w układzie barw, precyzja wykonania oraz maksymalna miniaturyzacja haftu nadaje mu pewną lekkość i subtelność, co stanowi o jego szczególnym uroku.

A handwritten signature in black ink, appearing to read "J. Huetrich". The script is cursive and fluid, with a large initial "J" and a long, sweeping underline.

РАСШИТЫЕ ЖЕНСКИЕ РУБАШКИ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ ДЕРЕВНИ МИРЕЦ

Этнографический отдел Государственного музея в Кельцах имеет в своих собраниях небольшую, но интересную коллекцию вышивок из окрестностей деревни Мирец, расположенной в келецком воеводстве. Эти вышивки выполнены в 1910—1939 годах уже покойными вышивальщицами: Анной Гралец из деревни Мальшин Гурны, Францишкой Подгурской из деревни Збиюв и другими неизвестными мастерицами.

Коллекция состоит из семи женских рубашек и нескольких манжетов, украшенных искусной тонкой вышивкой с геометрическим орнаментом, состоящим из семи небольших элементов.

Отдельные декоративные элементы — однородные либо разнородные, выстроены в ряды, а те, в свою очередь, составлены в орнаментальные симметрические пояса.

Все композиции, состоящие из нескольких простых декоративных элементов, цветные. Это подчёркивает экспрессию и своеобразную композицию вышивки. Настойчивый ритм, как в системе отдельных компонентов, так и в композиции красок, точность выполнения, а также миниатюрные размеры вышивки придают ей лёгкость и нежность. Поэтому вышивки так обаятельны.

EMBROIDERED CHEMISES FROM THE ENVIRONS OF MIRZEC

The Department of Ethnography of the National Museum in Kielce has in its collections a small but interesting set of embroidery from the environs of Mirzec, Kielce Province, which was made in the years 1910—1939 by the embroiderers: Anna Gralec of Malyszyn Górny, Franciszka Podgórska of Zbijów, and other unknown embroiderers.

The collection includes seven chemises and a dozen cuffs with an ingenious embroidery representing a geometrical ornament built of seven tiny decorative elements. They are: quiltings, rafters, rings, crosses, and ferns. The particular decorative elements are homogeneous or heterogeneous, arranged in series, and these in turn — in ornamental symmetrically arranged stripes.

All the compositions, containing a small range of only several simple decorative elements are enriched with colouring which diversifies the embroidery by enhancing its expressiveness and its compositional values. A consequent rhythm of the arrangement of both particular elements and colours, precision of execution and an utmost miniaturization of the embroidery create an impression of its charming lightness and subtlety.